

Преводите като проблем пред литературната история. Гледната точка на една “малка” литература

Николай Аретов

Развитието на преводите не се приема винаги като елемент от развитието на литературата като цяло (оттам и като легитимна част от обекта на литературната история), поне по отношение на Модерната епоха. То присъства в някои ключови места – на първо място във връзка с преводите на Библията на говорим език, когато литературните истории могат да му отделят самостоятелна глава, и при разглеждането на отделни важни литературни събития, например появата на някаква нова литературна школа, която може да заяви за себе си и чрез превод на известен чужд автор (това, струва ми се става преди всичко в рамките на модернизма и авангарда). Този подход на литературната история към преводите може да бъде определен като **дисперсен**. За разлика от **игнорирането** на преводите, той допуска тяхното разглеждане в отделни разпръснати моменти от литературната история.

Някои литературни истории (по-точно казано отделни литературни историци) са склонни да виждат в преводите елемент от цялостния литературен процес. И това е по-характерно за т.нар. „малки литератури”, като българската. В случая би могло да се говори за **системен** подход. Най-често той се проявява при разглеждането на възникването на т. нар. нова литература или при представянето на някакви други ключови моменти – налагането на модернизма, на т.нар. социалистически реализъм. Но като цяло, при по-късните периоди същите литературни историци като че ли предпочитат да се придържат към дисперсията.

Може да се допусне, че е възможно системен подход да прерасне в **интегрален**, който още по-категорично да разглежда едновременно преводната и оригиналната литература и да търси техните връзки през целия период от развитието на литературата. (Ако се приеме, че съществува това, което някои наричат „хилядолетно единство на (българската) литература”.)

Четвърти подход, който може да се определи като **еманципиран**, приема историята на превода като отделна дисциплина, която също може да се интересува от процесите в тяхната цялост – от възникването на книжнината на дадения език (или от

началото на Новото време) до съвременността. В този случай връзките между преводната и оригиналната литература остават на заден план.

Текстът предлага някои наблюдения върху българския опит в прилагането на различните изследователски подходи към преводите и се опитва да анализира мотивите, които стоят зад избора им. Специално място е отделено на един важен проект от последните десетилетия, посветен на рецепцията на европейските литератури в България.

* * *

Справедливо или не, езиците и литературите биват определяни като „големи” и „малки”. „Големите” са свързани с могъщи (някога) империи, които са наложили своите езици, някакъв вариант на своята образователна система и на своята култура в територии, различни от метрополиите, в които тези езици са основни. Това може да са класически колонии, но може и да са друг тип територии, обикновено съседни, пряко присъединени към метрополиите, какъвто е случаят с Русия и Китай. Трети тип „големи” езици са свързани с друг тип експанзия, какъвто е случаят с немския. Постепенно броят на „големите” се редуцира. Езиците на някои от могъщите някога държави днес не се възприемат като големи. Такъв е случаят с холандския, португалския. Така или иначе, справедливо или не, в момента в европейски контекст за големи езици се приемат на първо място английския, а след това руския, френския и донякъде немския. Испанският също е световен език, но той не е толкова разпространен в Европа. Извън Европа като „големи” езици могат да бъдат определени китайския, арабския, донякъде турския и някои други. Големи държавни образувания с дълги културни традиции като Индия могат да имат няколко официални езика, сред които на практика да доминира езикът на бившата метрополия – английския.

„Големите” езици по правило са свързани с литератури и култури, които имат дълга история и значителни образци, които са познати и универсално признати като ценности. Отделни относително по-малко разпространени езици също могат да стоят в основата на подобни култури. Най-ясният пример е японския. От своя страна, „големите” култури в отделни периоди могат да се възприемат като самодостатъчни и да проявяват склонност към изолиране и отхвърляне на ценности, възприемани като чужди. За „големите” литератури като че ли по-присъщи са игнорирането и дисперсният подход. При „малките” също могат да се проявяват подобни тенденции, но

те по правило са по-краткотрайни и, въпреки отделни прояви на **изолационизъм**, съзнанието за съществуването на други ценности, други образци, които са въздействали върху „своите”, трудно може да бъде трайно изтласкано. Затова и при тях усилията за излизане от дисперсията са по-последователни. Оттам и по-силният импулс към опознаване на „чуждото” у „малките” култури, който съществува успоредно с не по-малко силен страх от него. Тук ще изведем пред скоби сложният въпрос кое е „чуждо” и какъв е произходът на това, което се възприема като „свое”.

Тези пояснения са необходими, за да се стигне до по-различното отношение към превода при „малките” литератури. То може да бъде проследено в няколко посоки:

- Анализите на **връзката на оригиналната литература с преводите**.
- Усиленото **каталогизиране на преводите**. То е свързано с относително по-голям интерес към историята на превода.
- Относително по-интензивните опити за разработване на **критиката на превода**, споделяща идеите на еманципаторския подход. Това е свързано с чувствително много по-големия читателски и издателски интерес към чуждите литератури.

Изследването на преводите, а и на отношението към чуждите култури като цяло, при „малките” литератури много често е придружено от скрито напрежение между две тенденции. Едната се стреми да **подчертае интензивността на връзките с чуждите култури**, да каталогизира преводите, склонна е да подсили значението на някои издания със скромнен резонанс, за да покаже, че „и ние сме чели и превеждали Волтер”. Вероятно и аз някъде съм се поддавал на подобни увлечения. Втората тенденция, обратно, **акцентува върху уникалността на своето**, което има древни корени и за него е необходима „българска мяра” (Е. Мутафов). Всъщност зад тези две противоположни тенденции може да се потърси общото – фрустрация от липсата на универсално познати и признати ценности и комплекс за малоценност.

Едно сходно явление, което тук може само да бъде споменато, е подчертаният интерес (достигащ до обсебяване) към образът на „своето” в чуждите култури. През последните десетилетия подходът към тази проблематика бе рязко променен в резултат на постколониалната критика и особено под въздействието на Едуард Саид и забележителния му труд „Ориентализма” (1 изд. 1978). Освен всичко друго, постколониалната критика лансира тези, които е хубаво да бъдат имани предвид, дори ако самите тези не се приемат.

Изследването на връзките на оригиналната българска литература с преводите в рамките на **системния** подход е отдавнашна традиция. Тя вече е почти задължителна за прегледите на средновековната книжнина, която е предимно преводна и принадлежи към византийската културна общност. Аналогични тези са изказвани и по отношение на т. нар. нова литература от XIX и XX век и особено по отношение на нейното възникване. Най-ранното категорично формулиране и аргументиране на подобна теза принадлежи на един литературен историк от края на XIX и началото на XX век, Стефан Минчев, който ѝ посвещава няколко студии. Той е убеден, че изучаването на

...заченките на българския роман[...] изисква системно проучване на цялата преводна белетристична литература до момента, когато се явяват самостоятелни опити за роман на български, и не само до този момент, но и след него[...] Тази преводна белетристика съставя за историята на българския роман един вид традиция, която налага както езиковите, така и литературните форми на младите ревнителни на българския роман. (Минчев 1908: 1)

Тази теза едва ли е оспорвана сериозно по отношение на визирания от автора период – средата на XIX в. По-късно се забелязва нейната актуалност и за XX, а и XXI век и тя ляга в основата на интегралния подход. Но при разглеждането на литературата на XX в. значението на преводите, а дори и връзките с чуждите литератури обикновено постепенно бива поставяно на по-заден план. Литературните критици и историци започват да придават негативен смисъл на връзките на конкретните нови творби с чуждите литератури, още повече с превода. Докато през Средновековието, а в някои сфери и по-късно, близостта до великите (чужди) образци е търсена, то по-късно подобна връзка започва да се разглежда като не особено престижна. В европейски контекст, струва ми се, промяната, която започва по-рано, се наблюдава най-ясно в битката между *Anciens* и *Modernes* във френската литература от XVII в., а достига крайната си точка при Романтизма. След това тенденцията като че ли отново започва да се преобръща – в един момент отново става престижно творбите да приличат на големите образци, било то на социалистическия реализъм, било на високия модернизъм (на *Одисей* на Дж. Джойс, например). С това е свързано и колебанието на авторите, желанието в едни случаи да изтъкнат, а в други прикрият връзките на своите творби с определени чужди образци.

Тук се налага едно разграничаване между въздействието на чуждата и на преводната литература. Чуждата литература може да бъде четена в оригинал, дори в чужбина, а може да бъде четена и едва след като бъде преведена. И това важи както за читателите, така и за писателите. Въздействието на чуждите литературни образци, от своя страна, може да бъде както върху конкретни творби от своята литература, върху някаква школа или група автори, така и върху представите на читателите за литература.

Авторите и читателите, от своя страна, могат да се срещат с чуждата литература в оригинал по различни причини. Желаните чужди литературни текстове може да липсват на своя език, било защото още не са преведени, било защото върху тях е наложена някакво цензурно ограничение. Чуждата литература може да бъде четена в оригинал (или в превод на някакъв **трети език**) както поради отсъствие, така и поради пребиваване в чужбина (включително и защото там се търсят липсващи у дома възможности за образование), било и по образователни причини у дома (студентите и завършили чужда филология често предпочитат да четат на езика, който изучават или са изучавали). Изследователите (и задълбочени любители) имат основание да предпочитат да се запознаят с чуждите творби в оригинал; за други четенето на чужд език е възможност за изграждане на имидж и черпене на престиж.

Значението на преводите е по-голямо и при относително изолирани общества. От друга страна, при тях полугласно се реактуализира наивно романтичната идея, че писателят не се нуждае от прекалено голяма култура, която може дори и да му попречи да изяви себе си и духа на своето време и място. Сравнително тесният поглед към света прави авторите податливи на въздействия на явления, които те познават чрез преводи. Струва ми се, че подобен бе и случаят с модата на Хемингуей, а след това и на латиноамериканския магически реализъм през 70-те и 80-те години в българската литература, а и не само в нея. Трябва да се има предвид и това, че преводните литератури минават през поне още един допълнителен подбор, който бе особено взискателен в Източна Европа преди падането на Берлинската стена.

Както е известно, преводът по принцип е една възможна интерпретация на изходния текст, така че възприемането на чуждата литература в превод неизбежно води до някои деформации. От друга страна, като запален читател на преводна литература, бих си позволил да кажа, че тази опасност понякога е надценявана.

* * *

Интересът към рецепцията на чуждите литератури и историята на преводната литература е склонен да възприеме еманципирания подход. В някакви типологически по-ранни периоди към тези области се насочват специалисти по своята литература. Те лансират проблемното поле „история на превода”. След тях идват специалистите по чуждите литератури, които не винаги познават детайлно своята. Те, много често с основание, обичат да критикуват специалистите по родна литература за техните повърхностни познания по чуждите, но пък са склонни да залитнат в обратната посока. Винаги съществува известно напрежение между тези два типа специалисти, между техните гледни точки към преводната литература.

Това напрежение, както и на другите, за които ще стане дума по-долу, имат както социален, така и психологически смисъл. То възниква между хора с различно социално положение, не непременно в някакъв йерархически смисъл, а като различни нагласи, различно отношение към литературата. Казано опростено, когато един преводач, един критик, един изследовател и един преподавател по чужда литература се захванат с някакъв текст, те са склонни да правят различни неща с него. От друга страна, специалистите с различен профил по условие са склонни да използват различни отправни системи, да сравняват, експлицитно или имплицитно, разглежданите обекти с различни образци.

Тези проблеми бяха известни, макар и не открито артикулирани, преди да започне работата по важния проект *Преводна рецепция на европейска литература в България*. Това, разбира се, не бе началото на идеята да се изработи една история на превода в България и да се подчертае значението на „изкуството на превода”. Повече от десет години по-рано бе публикуван солидният том *Майстори на превода* (1984), който представя ключовите фигури в тази област от последните два века. Последваха други издания и конференции. Същото заглавие бе използвано и за издателска поредица, която включва томове с избрани творби на преводачи, повечето от които са изтъкнати поети. По правило подтикът, а и финансирането, идваше от Съюза на преводачите в България и неговото напълно легитимно желание да представи важната и трудна работа на своите членове и техните предходници. В хода на тези начинания на преден план отново излязоха два други типа напрежение, познати и от по-рано – между преводачи и писатели, от една страна, и между преводачи, които повече или по-малко инцидентно се занимават с критика на превода, и професионални литературоведи.

По правило преводачите, поне до скоро, заемат едно по-скромно място в социалната йерархия, особено спрямо писателите, и се чувстват недооценени. В този

конкретен случай ситуацията бе по-различна – инициативата и финансирането бяха техни и те имаха доминираща позиция. Това сложи известен отпечатък върху методологията на анализа и структурата на томовете.

Проектът *Преводна рецепция на европейска литература в България* обедини преводачи, изследователи и университетски преподаватели. В замисъла му се забелязва една значителна промяна спрямо непосредствено предхождащите го аналогични начинания. Вниманието се пренасочи от преводачите към чуждите автори, т.е. от субекта на възприемането към неговия обект. Това е радикална промяна, която може да се разглежда като възстановяване на едно първоначално отношение към превода и като възприемане на гледната точка на изследователите и преподавателите по чужди литератури. С тях е свързано и използването на чуждицата „рецепция”. Хората, които общуват с преводачи, знаят, че поне доскоро, значителна част от сериозните професионалисти в тази област реагират негативно на подобни чужди думи.

Речниковото значение на „рецепция” е *възприемане*. То включва широк спектър от явления, изследователите се насочват не само към преводите, но и към критическите текстове, към реакциите и предпочитанията на читателите, към политиката на издателите и други структури. В рамките на разглеждания проект смисълът на думата „рецепция” бе ограничен с прилагателното „преводна”, т.е. вниманието бе съсредоточено върху преводите, всички други форми на рецепция бяха изоставени или изтласкани на по-заден план. Този избор е по-близък до гледната точка на преводачите, но той има и своя практически смисъл, тъй като по-широкото разбиране би направило проекта прекалено обемен и трудно осъществим. От друга страна, подобно стеснено разбиране несъмнено деформира цялостната картина на рецепцията на чуждите културни явления.

В подобни случаи неизбежно възниква проблемът за йерархизирането на разглежданите явления. В случая това означава връщане към един от ключовите въпроси при осмислянето на българската култура – как да се подредят културните общности, към която се приема, че тя принадлежи – Балканска, Славянска, Източноевропейска, Европейска. Извеждането на преден план на всяка от тях влече след себе си сериозни последици. В случая европейската принадлежност бе декларирана със заглавието, а славянската и балканската постигнаха някакво ниво на паритет. Източноевропейската бе пренебрегната. Постигнатият негласен консенсус е крехък и свързан с конкретната задача, той се различава от доминираните преди едно две десетилетия разбираня, а и би могъл да бъде подложен на ревизия в бъдеще.

При замислянето на проекта като естествен и разбиращ се от само себе си бе възприето групиране по езици и по езикови семейства, липсваха всякакви опити за проблематизиране. Този подход изведе на преден план огромни практически трудности, свързани с включването на литературите в отделните томовете. Най-трудно като че ли се намери място на унгарската, която попадна в тома за немска литература. Но по-същественото е, че избраният принцип напълно измести евентуалното проблематизиране на представата за национална литература. Най-ясният пример, илюстриращ сложността на този проблем, е литературата на бивша Югославия – за колко литератури (а и за колко езика) всъщност става дума в случая? Същото, струва ми се, поне до някаква степен се отнася и за литературата на Съветския съюз. А съществуват и прецедентите от миналите империи – Османската, Хабсбургската...

Встрани остана и един друг проблем, до който сравнителните изследвания достигат в последно време. Какво всъщност се възприема чрез превода – автор, творба, жанр, образец на чужда национална литература, или нещо друго. Струва ми се, че съществуват различни казуси. Един пример – много популярният романа на Джеймс Клавел „Шогун“. Дали доминиращият елемент в рецепцията му е авторът (роден в Австралия британец, по-късно натурализиран американец), американската (английската) популярна литература, японската екзотика, текстът, който има успешна телевизионна екранизация...

Друг сериозен дебат, който съпътстваше работата, бе дали вниманието да се насочи към рецепцията на автори, или на някакви други явления (например жанрови). Тук ясно се очертаха две позиции, които доминират в отделните томовете. В едни от тях има само глави, посветени на писатели, а в други – и на жанрове и периоди.

Най-същественият, разбира се, е върху кои автори ще се фокусира интересът. Върху най-превежданите или върху „най-престижните“. Особено когато става дума за колективен труд, ясно е, че трябва да се постигне някакъв компромис. Но още при изготвянето на т. нар. „проспекти“, т.е. на планираното съдържание, са оказа, че всъщност не малка част от чуждите автори, които могат да бъдат представени, представляват някакъв граничен случай. И така, някои много популярни писатели не получиха правото на самостоятелно разглеждане, докато други, които имат по два-три превода, но се радват на висок престиж, попаднаха във фокуса на вниманието. Проектът бе замислен и започнат по време, когато т.н. от мен еманципиран подход бе достигнал върхната си точка, и затова въпросите за въздействието на чуждите автори (и техните преводи) върху българските, доста последователно бе отхвърлен.

Накрая бих искал да подчертая, че въпреки споменатите напрежения, въпреки споровете и трудното съчетаване на различни гледни точки, проектът „Преводната рецепция на европейските литератури, както и по-ранните опити за осмисляне на изкуството на превода, се оказаха много полезни, обогатиха представите на изследователи и преводачи не само за специфичната изследователска дисциплина сравнително литературознание, към която принадлежат, но и за литературната история, а поредицата от представителни томове се радва на относително висок интерес не само сред колегията в България. Той е представителен за един подход към проблематиката на рецепцията, който съществува редом с други, мълчаливо разграничавайки се от тях. Струва ми се, че, тук, както и в други области, идеята за съществуването на един единствен „правилен“ подход е илюзорна.

Литература

- Андреева, Надежда. *Немската литература в България през Възраждането*. С.: Кралица Маб, 2001.
- Аретов, Н. *Преводната белетристика от първата половина на XIX в. Развитие, връзки с оригиналната книжнина, проблеми на рецепцията*. С.: Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1990.
- Врина-Николов, М. *Отвъд пределите на превода. Историята на една дихотомия*. С.: Колибри, 2004.
- Майстори на превода*. Съст. Л. Станчев. С.: Народна култура, 1984.
- Манолакев, Христо. *Между образа и четенето. Руската преводна белетристика през Българското възрождение*. С.: Кралица Маб, 1996.
- Минчев, Ст. *Из историята на българския роман. Опит за литературно-исторически наблюдения върху развитието на романа през XIX в. до Освободителната война*. С.: 1908.
- Минчев, Ст. *Из историята на българския роман. Побългаряване на чужди произведения*. С.: 1910.
- Минчев, Ст. *Из историята на българския роман. Побългаряване на чужди произведения*. - СбНУ, 1912.
- Преводна рецепция на европейска литература в България*. Т. 1. *Английска литература*. Съст. А. Шурбанов и В. Трендафилов. София: Институт за литература при БАН, Академично изд. Проф. М. Дринов, 2000.
- Т. 2. *Руска литература*. Съст. Ил. Владова, Евд. Метева, Л. Любенов... 2001.
- Т. 3. *Класическа литература*. Съст. А. Николова... 2000.
- Т. 4. *Славянски литератури*. Съст. Ив. Павлов, Б. Биолчев, В. Тодоров, Л. Терзийска, Хр. Балабанова... 2002.
- Т. 5. *Скандинавски и прибалтийски литератури*. Съст. В. Ганчева, Г. Вълчев, Ив. Троянски... 2003.
- Т. 6. *Балкански литератури*. Съст. първа част: Б. Ничев, Г. Савов, К. Йорданова; втора част: М. Жечев, Р. Л. Станчева... 2004.

Повествователен спев. Българската мяра в литературата. Идея и обща редакция Е. Мутафов. С.: Български писател, 1998.

Саид, Едуард. *Ориентализмът.* Прев. Л. Дуков. С.: Кралица Маб, 1999.

Трендафилов, Владимир. *Неизличимият образ в огледалото. Актуалната българска рецепция на Англия, англичанина и английската мисъл през 19 и началото на 20 век.* С.: Кралица Маб, 1996.